

*Моїм незабутнім
мамі Софії Гнатівні
і татові Василю Карловичу*

ВСТУП

Право – це соціальний феномен, неперехідна соціальна цінність. Право – один із найвидатніших «винаходів» нашої цивілізації. Воно доцільне. Цілепокладання у праві – одна з найважливіших його особливостей. Проте це не єдина властивість права як універсального регулятора суспільних відносин, скарбу, з якого «черпаємо» як права і свободи людини та громадянина, так і гарантії й засоби їх реалізації і захисту. Право – це інструмент, який використовуємо як для творення самого права, так і для моделювання держави, легалізації та легітимації інститутів громадянського суспільства, їх комунікації між собою, визначення основ взаємодії суспільства, його інститутів і держави. Проте ще одна дуже важлива ознака – право є не просто засобом фіксації досягнутого рівня розвитку соціуму та інструментом унормування суспільних відносин з огляду на потреби суспільства, його інститути та людину. Право – це велика творча сила, за допомогою якої вибудовуємо нові суспільні відносини, інститути власності, демократії і свободи, творимо нові економічні системи, організуємо взаємодію людини, суспільства й довкілля, творимо основи збереження останнього для нинішніх та майбутніх поколінь людей. Право – глобальне явище, завдяки якому формуються міжнародні й міждержавні організації, відбувається співробітництво держав,

твориться світова та регіональна політика, зберігаються мир і безпека, здійснюються регіональні й міжнародні заходи протидії агресорам, розпалювачам воєн, тоталітарним режимам. Зрештою, право – це мірило добра та справедливості, інструмент забезпечення рівності, причому не тільки як гарантії рівних стартових можливостей людей, а й рівності в розподілі суспільних благ.

Зазначені обставини мають бути враховані в системі навчання та підготовки фахівців у галузі права. З огляду на зазначене вивчення права має свою методологічну й методичну логіку, побудовану на створенні теоретичної та енциклопедичної бази шляхом засвоєння історико-теоретичних, а потім галузевих юридичних дисциплін. На завершення навчального процесу як інтегруючі дисципліни студентам викладаються такі навчальні курси, як «Філософія права» та «Проблеми теорії права».

Запропонований підручник «Вибрані проблеми теорії права» підготовлений з урахуванням програми дисципліни «Проблеми теорії права», що викладається в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Специфіка книги зумовлена її назвою. На відміну від підручника з теорії права для студентів першого року навчання, які здобувають освіту за освітнім рівнем «Бакалавр», пропонується робота характеризується як оглядом проблем реалізації права, так і аналізом відповідних поглядів учених. Можна звернути увагу на те, що автор підручника щедро цитує як класиків юриспруденції, відомих професорів, так і молодих учених, кандидатів юридичних наук, з-поміж яких багато запропонували власні оригінальні підходи до висвітлення проблем теорії права. На нашу думку, це є виправданим, оскільки саме так можна виявити всю розмаїтість палітри проблеми теорії права. У цьому разі маємо на увазі проблеми розвитку юридичної науки та проблеми праворозуміння, проблеми реалізації права й особливостей його застосування, можливості розвитку права. Власне, правові проблеми виникають у практичному політико-правовому житті, проте фіксу-

ються, досліджуються та розв'язуються насамперед у правовій науці. Масштаби цих проблем дуже широкі, тому автор підручника обмежився вибраними, найбільш значимими питаннями з огляду на інтегруючий характер курсу й доцільність поглибленого їх вивчення для майбутньої науково-дослідної або практичної роботи молодих фахівців-правників.

Проф. Василь Костицький

ЗМІСТ

ТЕМА 1

СУТНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНА ЦІННІСТЬ ПРАВА

- § 1. Сутність права: основні наукові підходи 10
- § 2. Соціальна сутність права: сучасне бачення 21
- § 3. Сутність та призначення сучасного права 29
- § 4. Право як соціальна та культурна цінність 36
- § 5. Правові цінності та їх система 52
- § 6. Правові цінності та європейська інтеграція 61

ТЕМА 2

ПЛЮРАЛІЗМ ПРАВОРОЗУМІННЯ.

ІСТОРИЧНІ ТА СУЧАСНІ ТИПИ ПРАВОРОЗУМІННЯ

- § 1. Поняття праворозуміння. Об'єктивна зумовленість
плюралістичності праворозуміння 74
- § 2. Теоретичні засади типології праворозуміння 77
- § 3. Основні класичні типи праворозуміння 82
- § 4. Сучасні інтегративні типи праворозуміння:
лібертарно-юридичні, комунікативні, діалогічні,
реалістично-позитивістські
інваріанти праворозуміння 109
- § 5. Інші сучасні (постмодерністські) типи
праворозуміння: феноменологія, герменевтика,
антропологія і синергетика права 112

ТЕМА 3

**СОЦІОЛОГІЧНЕ ПРАВОРОЗУМІННЯ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ
НАПРЯМ ЮРИДИЧНОЇ ДУМКИ**

§ 1. Соціологічний підхід у праві: основні особливості	126
§ 2. Передумови виникнення соціології права як напряму юриспруденції	132
§ 3. Класична соціологія права: основні концепції	137
§ 4. Сучасна зарубіжна соціологія права	150
§ 5. Особливості та перспективи розвитку соціології права в сучасній Україні	156

ТЕМА 4

**ПРАВОУТВОРЕННЯ. ПРАВОТВОРЧІСТЬ.
ДЖЕРЕЛА ТА ФОРМИ ПРАВА**

§ 1. Правоутворення	168
§ 2. Правотворчість	183
§ 3. Джерела та форми права	205
§ 4. Характеристика основних форм права	215

ТЕМА 5

ДІЯ ПРАВА

§ 1. Поняття дії права	231
§ 2. Зміст, напрями, стадії та сфери дії права	237
§ 3. Механізм дії права	241

ТЕМА 6

ПРАВОВІДНОСИНИ

§ 1. Поняття та ознаки правовідносин	246
§ 2. Види правовідносин	254

§ 3. Підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин (юридичні факти). Фактичні склади	264
§ 4. Зміст та форма правовідносин	269
§ 5. Суб'єкти правовідносин	273
§ 6. Правосуб'єктність (правоздатність, дієздатність і деліктоздатність)	281
§ 7. Об'єкти правовідносин	285

ТЕМА 7

РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА

§ 1. Поняття та сутність реалізації норм права	296
§ 2. Форми реалізації норм права	302
§ 3. Дотримання, виконання та використання як форми безпосередньої реалізації норм права	303
§ 4. Застосування права як особлива форма реалізації норм права	310
§ 5. Акти застосування права: поняття, ознаки та види	316

ТЕМА 8

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА. КОЛІЗІЇ У ПРАВІ

ТА ПРОГАЛИНИ В ЗАКОНОДАВСТВІ

§ 1. Поняття та ознаки тлумачення норм права	324
§ 2. Види та способи тлумачення норм права	336
§ 3. Акти тлумачення права: поняття, ознаки та види	346
§ 4. Колізії у праві: поняття, види та механізм їх розв'язання	349
§ 5. Прогалини у законодавстві та способи їх подолання	358

ТЕМА 9

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

§ 1. Юридична відповідальність у системі видів соціальної відповідальності	374
§ 2. Поняття та основні ознаки юридичної відповідальності	380
§ 3. Цілі та функції юридичної відповідальності	383
§ 4. Принципи юридичної відповідальності	387
§ 5. Види юридичної відповідальності	394

ТЕМА 10

ДЕРЖАВА У ВИМІРІ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИХ ПРОБЛЕМ

§ 1. Походження держави	407
§ 2. Сутність і призначення держави в суспільстві	417
§ 3. Право та держава: співвідношення і взаємодія	434
§ 4. Форма держави та її складові елементи	442
§ 5. Функції держави та форми їх реалізації	457
§ 6. Механізм та апарат держави	470
§ 7. Теоретико-правові проблеми розвитку сучасної держави	486

ТЕМА 1

Сутність та соціальна цінність права

*Наш обов'язок полягає в тому, щоб
глибоко поважати право інших і як
святинню шанувати його.*

I. Кант

§ 1. Сутність права: основні наукові підходи

Проблематика сутності права є традиційною у теорії права вже досить тривалий час, принаймні від початку переосмислення світочами юриспруденції своїх визначальних онтологічних і гносеологічних засад наприкінці XIX – на початку XX ст.¹ Водночас поняття «сутність права» несе у собі виразний відбиток гегелівської філософії з її розрізненням категорій сутності і явища, що адаптувалися до сфери теорії права під впливом соціології та політичної економії (здебільшого марксистської) ще в XIX ст.

Висловлене ще в першій половині XIX ст. К. Марксом і Ф. Енгельсом положення про сутність права в період раннього капіталізму (фази раннього індустріального суспільства) «ваше право є лише зведена в закон воля вашого класу» дещо спрощено відображало сутність права, а в СРСР на тривалий час воно перетворилося на догму, хоча його автори навряд чи на це розраховували. Саме ідеологізація радянської юридичної науки, зокрема теорії

---

¹ Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. *Правоведение*. Санкт-Петербург : Лань, 2000. 606 с.; Эрлих О. Основположение социологии права / пер. с нем. М.В. Антонова ; под ред. В.Г. Графского, Ю.И. Гревцова. Санкт-Петербург : Университетский издательский консорциум, 2011. 704 с.; Тарановский В.Ф. Установление понятия о праве. *Энциклопедия права*. Москва, 1911, 537 с.; Чичерин Б.Н. Философия права. Москва : Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнера, 1900. 344 с.

права, стала основною причиною однобічної розробки категорії сутності права, що суттєво уповільнило її наукове опрацювання аж до теперішнього часу.

Утім, попри певну «перевантаженість» марксистським спадком, нині категорія сутності права продовжує залишатися засадничою, фундаментальною категорією в теорії права². На чому, власне, ґрунтується така думка? Питання про сутність права та його визначення (окреслення сутності права) слід визнати одним із ключових у теорії права з таких підстав.

По-перше, саме тлумачення сутності вказує на дещо важливе й закономірне у праві, те, що відбиває в узагальненому вигляді його найбільш істотні властивості, характеристики, прояви. Водночас у філософії поняття сутності традиційно розглядається у діалектичній парі з поняттям явища.

Нагадаємо, що поняття сутності здебільшого фіксує головне, закономірне, стале, визначальне явище і якісну визначеність певних предметів, явищ та процесів; такі властивості предметів, явищ та процесів, від яких залежать інші їхні властивості. Якщо сутність – це внутрішній зміст предмета, що виражається у єдності всіх багатоманітних і суперечливих форм його буття, то явище – це певний прояв сутності, зовнішня форма її існування.

За змістом явище є багатшим за сутність, адже воно містить у собі не лише прояви сутності, а й різноманітні випадкові явища, процеси тощо. Явища у праві більш динамічні, ніж його сутність. Натомість сутність права є більш інертною до змін. Утім, будучи більш стійкою до змін правових явищ, сутність права також зазнає змін, що, зокрема, чітко простежується на прикладі змін історичних типів права.

---

² Сырых В.М. Логические основания общей теории права: в 2 т. Т. 1 : Элементный состав. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Юридический Дом «Юстицинформ», 2001. С. 142.

По-друге, осягнення сутності явищ є вагомим, навіть визначальним і домінантним³, завданням для будь-якої науки. Цілком очевидно, що юридична наука тут не є винятком. Маючи справу з правом, юридична наука творчою силою вчених скеровує свої зусилля на те, аби осягнути («схопити»), пізнати та інтерпретувати в доступних конструкціях мислення (поняттях, а також теоріях) саму сутність права як прояв його найглибших і найсуттєвіших властивостей. Осягнення сутності права слугує вирішенню «загадки права» загалом, а також досягненню суто прикладних цілей (наприклад, пізнанню правових явищ з тим, щоб надалі свідомо впливати на них у потрібному суспільству напрямі).

Як слушно зауважував проф. Д.А. Керімов, саме сутнісне пізнання права передбачає виявлення тих внутрішніх і необхідних, загальних і основних, головних та стійких властивостей, ознак, рис права, єдність і взаємозумовленість яких визначають його специфіку та закономірності розвитку⁴.

По-третє, категорія сутності права тісно пов'язана з питаннями: 1) правогенезу (правоутворення), оскільки вона відображає логічне узагальнення найбільш істотних етапів розвитку правової «матерії», що безпосередньо впливає на окреслення специфіки сутності права; 2) соціальності («соцієтальності») самого права, оскільки вона вказує на походження, природу права, його соціальні засади в широкому значенні цього слова; 3) праворозуміння, оскільки вона відображає істотні відмінності в тлумаченні залежно від наявних у науково-правових школах різноманітних

---

³ Рабінович П.М. Потребовий підхід – безальтернативний інструмент виявлення соціальної сутності права і держави. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії* / голов. ред. С.В. Ківалов ; МОН України ; ОНЮА. Одеса : Юрид. л-ра, 2009. Т. 8. С. 45.; Костицький В.В. Право як соціальна цінність. *Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів* : тези доп. та повідомл. учасн. III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 2-3 листоп. 2017 р. / за заг. ред. І.Д. Шутака. Харків : Право, 2017. С. 30-32.

⁴ Керимов Д.А. *Методология права (предмет, функции, проблемы философии права)* : монография. 2-е изд. Москва : Аванта+, 2001. С. 159.